

تحلیل و بررسی نشانه‌های تصویری و ساختار کاشی‌های ازارهٔ حرم امام رضا(ع) با استفاده از روش نشانه‌شناسی پیرس

صاغۀ مهدوی*

چکیده

کاشی‌کاری حرم امام رضا(ع)، بی‌شک هنری فاخر و عظیم در این سرزمین است. یکی از خصوصیات و جلوه‌های این بنای مقدّس و ارزشمند، کاشی‌های ازاره با ساختار هشت‌ضلعی و هشت‌پر است. به‌کارگیری نقوش و نشانه‌های تصویری بامعنا و مفاهیم، حایز اهمیت و درخور تفسیر است. تلفیق نقوش و نشانه‌های شمایی و نمادین در کاشی‌های حرم مقدّس به‌نحوی است که در نگاه اول نمی‌توان میان آن‌ها تمایز قایل شد، اما با مطالعه و بررسی نشانه‌های تصویری و جزئیات آن در این کاشی‌ها، می‌توان معنای آنها را دریافت. هدف از این مقاله، مطالعه و تحلیل نشانه‌های تصویری موجود در کاشی‌ها، پی بردن به رمزها و معنای آن و ارتباط میان آنها با استفاده از روش نشانه‌شناسی پیرس است. به‌کارگیری یک الگوی نشانه‌شناختی در این تحقیق می‌تواند روشی بدیع در واکاوی و یافتن ارتباط بین نشانه‌های تصویری و مورد تأویلی آنها باشد. بنا بر یافته‌های تحقیق، نشانه‌های تصویری در کاشی‌ها شامل انواع شکل‌های هشت‌پر، نگاره‌های اسلیمی و ختایی، بته‌جقه و سرو و همین‌طور ساختار شکلی متنوع با معنای نمادین است. این نشانه‌ها بدین لحاظ اهمیت دارد که با وجود شباهت و تکرار فرم‌ها در عناصر تصویری کاشی‌ها، دارای مفاهیم سمبلیک بسیار و ارتباط میان دال و مدلول‌ها است. در مقالهٔ پیش‌رو، سعی در رسیدن به پاسخ این سؤالات است: ۱- عناصر تصویری در کاشی‌های ازارهٔ حرم امام رضا(ع)، بر چه معنایی دلالت دارند؟ ۲- براساس روش نشانه‌شناختی، تصاویر کاشی‌ها جزو کدام دسته از نشانه‌ها هستند؟ ۳- ساختار شکلی و تصویری کاشی‌ها کدام است؟ این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، تحلیل از نوع کیفی و مقایسه‌ای بوده، اطلاعات لازم نیز از منابع کتابخانه‌ای و مشاهدهٔ آثار، جمع‌آوری شده است.

کلید واژه: کاشی، کاشی‌های ازاره، نشانه‌شناسی، نشانه‌های تصویری.

مقدمه:

کاشی‌های زرّین‌فام ازارهٔ حرم امام رضا(ع)، یکی از شاخص‌ترین آثار کاشی‌کاری مربوط به جمادی‌الاول سال ۶۱۲ و برخی نیز متعلق به تاریخ ربیع‌الثانی است. این کاشی‌ها به صورت هشت‌ضلعی و ستاره‌ای شکل و دارای حاشیه‌ای منقوش است. بیشتر کاشی‌های زرّین‌فام ازارهٔ حرم به پیش از دورهٔ ایلخانی مربوط می‌شود که به اواسط قرن ششم تا اواسط قرن هشتم تعلق دارند، برخی نیز مربوط به دورهٔ صفوی است. در این تحقیق، تصاویر کاشی‌ها طبق مطالعهٔ نشانه‌شناسی بررسی شده است. نشانه‌های تصویری متعدد و متفاوت بودن ساختار شکلی و ویژگی‌های تصویری در هر یک از کاشی‌های زرین‌فام ازاره، دلیلی بر انتخاب این آثار خواهد بود. علاوه بر این، نشانه‌های تصویری موجود در کاشی‌ها می‌تواند به معنای بسیاری دلالت داشته باشد که نسبت‌هایی را میان موضوع و مورد تأویلی روشن می‌کند. یکی از متغیرهای بررسی شده در تحلیل این نشانه‌های تصویری، دلالت‌های معنایی آنهاست. محور این تحقیق، عناصر تصویری است که در نمونه‌های موردی، مشاهده خواهد شد و جدا از عناصر نوشتاری و تنها به دنبال تبیین مناسبات و ارتباط ساختاری عناصر تصویری و تأکید بر تصویر خواهد بود. علاوه بر دلالت‌های معنایی تصاویر، این تحقیق در پی شناخت نشانه‌های تصویری خواهد بود؛ به عبارتی دیگر، تصاویر طبق دسته‌بندی نشانه‌ها، بررسی می‌شوند. بدین منظور مطالعهٔ نشانه‌شناسیک می‌تواند روشی مناسب برای رسیدن به اهداف تحقیق باشد. در این تحقیق، عناصر زبانی و متن، مدّ نظر نیستند بلکه با بررسی دلالت معنایی، به دنبال رابطه میان دال و مدلول در تصاویر خواهیم بود که مسئله‌ای مهم است. بررسی ساختاری و نشانه‌شناسیک بر روی این آثار می‌تواند ما را به تمامی دلالت‌های معنایی نزدیک کند. بنابراین علاوه بر سویهٔ زیبایی‌شناسی، شکل و ساختار اثر و بررسی معنا نیز اهمیت دارد. نشانه‌های تصویری و دلالت‌های معنایی، مهم‌ترین وجه تمایزی است که میان این آثار وجود دارد. استفاده از روش نشانه‌شناسی در این تحقیق راهگشای شناخت معنا یا معنای مدّ نظر است. با این روش می‌توان به معنی اصلی نشانه‌های تصویری دست پیدا کرد. جنبه‌ای دیگر که در این تحقیق اهمیت دارد، نشانه‌شناسی از لحاظ انواع نشانه‌هاست که براساس تقسیم بندی پیرس خواهد بود.

نشانه‌شناسی پیرس، الگویی گسترده و کاربردی در حوزهٔ هنرهای دیداری و تصویری است. در روش نشانه‌شناسی پیرس، طیفی وسیع از انواع نشانه‌ها و نمادها با توجه به مضمون و کاربرد آنها، طبقه‌بندی می‌شوند؛ بدین سبب از نظر استحکام نظری و کارآیی، دسته‌بندی پیرس می‌تواند روشی مناسب در این پژوهش باشد.

پیشینهٔ تحقیق:

مجموعهٔ مطالعات بر روی کتیبه‌ها و کاشی‌کاری در بناهای دوره اسلامی، بررسی‌های تاریخی و سبکی و ویژگی‌های تزئینی آنها از جمله تحقیقات موجود است. طرح و رنگ در معماری اسلامی نوشته سونیا پی. سهرداس^۱ و معماری اسلامی و تزئینات آن در دورهٔ اسلامی (۱۵۰۰-۸۰۰ م)^۲، نوشتهٔ درک هیل^۳ و اولگ گربار^۴، برخورد گسترده‌ای با موضوع تزئینات دورهٔ اسلامی داشته‌اند. منبع مکتوب نقش و طرح هندسی عربی^۵ در سال ۱۹۷۳، تأکید بر هندسهٔ اسلامی و تزئینات دارد. در این کتاب‌ها، تفاوت‌های سبکی و مکانی و زمانی بیان شده است اما در برخی کتب، برخورد غیرتاریخی با نقوش هندسی اسلامی شده است. مجموعه کتاب‌هایی که جشنوارهٔ جهان اسلام^۶ در سال ۱۹۷۶ منتشر کرد به زبان بصری اسلامی اشاره دارد. در دو ویراست دایره‌المعارف اسلام^۷ «ارنست هرتسفلد» در مقاله‌ای که «در مدخل «عربانه»» در این دایره‌المعارف^۸ در سال ۱۹۱۳ نوشت، به انواع سه‌گانهٔ معمول عربانه یعنی گیاهی و هندسی و کتیبه‌ای، نوع چهارم شمایی را افزود. اصطلاح عربانه به معنای عام که بر عموم تزئینات هنر مسلمین دلالت می‌کند، شامل تعدادی عناصر شمایی نیز می‌شود. هرتسفلد، به طبیعت‌گرایی و انتزاع هندسی اشاره کرد که «تکرار بی‌شمار» و «تشابه بی‌نهایت» از ویژگی‌های کیفی آن است. کتاب «کیفیت سبک» اثر ریگل، بر نوع گیاهی تزئینات در دورهٔ اسلامی که می‌تواند با عناصر هندسی و نوشتاری و شمایل انتزاعی درآمیزد تأکید کرد. او منشاء این سبک را دوران کلاسیک باستان دانست و مدعی شد که شکل نمونه‌وار خود را در قرن سوم/نهم در زمان حکومت بنی‌عباس به دست آورده و در قرن پنجم/یازدهم در زمان سلجوقیان و فاطمیان و مغربیان به کمال خود رسیده است. در کتاب عربانه بر کیفیت سطحی تزئینی و فقدان ویژگی شبیه‌سازی تأکید شده است: «همچنان که تکرار بی‌نهایت اجزا تأکیدی است بر اهمیت تک‌تک این اشکال که با توالی و ترادف از تمییز دقیق می‌گریزد و گویی محو می‌گردد، همین‌طور پوشش پیوستهٔ سطح، آنها را فاقد هر گونه معنای

* کارشناس ارشد ارتباط تصویری مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی فردوس مشهد saeme.mahdavi@yahoo.com

واقعی می‌سازد. این که در برابر چشم ناظر با جزئیات خوشایند سد نمی‌شود، بلکه وی با هماهنگی دایم‌التغییر و محوشونده اشکال غیرواقعی محفوظ می‌گردد، خود نشان‌دهنده مقصود تزینی این نقوش است. عامل تعیین‌کننده، هدفی تزینی است که همانا فقدان هر نوع هدف معنادار است. «لویی ماسینیون^{۱۱}، ژرژ مارسه^{۱۲} و اتینگهاوزن نیز ویژگی‌های تزینی را با رجوع به ماهیت اسلام تبیین کردند و ماسینیون، آن را به فلسفه ذره باوری^{۱۳} مرتبط دانست. کتاب هنر مقدس در شرق و غرب^{۱۴} نوشته بورکهارت، درباره زیبایی‌شناسی سنت بصری اسلامی و ماهیت اشکال انتزاعی در این هنر از لحاظ عرفانی، گفته است. در بخشی از متن این کتاب این‌طور آمده است: «دو شکل یا دو نمونه وجود دارد: یکی نقش هندسی بافته و تشکیل شده از تعداد زیادی ستاره‌های هندسی است که شعاع‌های آنها درهم تنیده است و تأمل در، وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است. شکل دوم آن، نگاره‌های گیاهی است که در سبک عربانه، هم منطقی و ریاضی‌وار است و هم خوش‌آهنگ.» در کتاب بورکهارت، رویکردی ماهیت‌باورانه به فرهنگ بصری اسلامی دیده می‌شود. «نقوش اسلامی، رویکردی تحلیلی و هستی‌شناختی»^{۱۵} از کیت کریچلاو^{۱۶} به سال ۱۹۷۶ و «نقش در هنر اسلامی»^{۱۷} نوشته دیوید وید^{۱۸}، درباره معانی دینی، عرفانی و جهان‌شناختی طرح‌ها هندسی هستند. کتاب تزیین از استوارت دورانت^{۱۹} از دیگر نمونه‌هاست. گرابار در سال ۱۹۸۹ در سخنرانی‌های ملون^{۲۰}، تحت عنوان واسطگی تزیین^{۲۱}، تفسیر نمادین نقوش هندسی را مردود شمرد و ارزش‌های عام طرح هندسی اسلامی را تبیین کرد. در کتاب هندسه و تزیین در معماری اسلامی (طومار توپقاپی)، نوشته گل‌رو نجیب اوغلو و ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، بخش نشانه‌شناسی تزیین، به تفکیک و بررسی سبک‌های تزیین در ادوار مختلف و اسلوب‌های نقش‌پردازی پرداخته است. در کتاب مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، مقالاتی در حیطه کاشی‌کاری، نقش کاشی‌کاری در معماری اسلامی، زیبایی‌شناسی کاشی‌کاری و هنر اسلامی و نمادگرایی در هنر اسلامی، تبیین شده است. از نمونه‌های دیگر، سفال زرین‌فام ایرانی نوشته آلیور واتسون^{۲۲} و ترجمه شکوه ذاکری به بررسی کاشی و سفال در بستر تاریخی، بناهای مزین به کاشی‌های زرین‌فام و هنرمندان مربوطه پرداخت. آرتور ایهام پوپ^{۲۳} در کتاب شاهکارهای هنر ایران^{۲۴} در بخش سفال‌های لعابی جدید، به اختصار درباره ویژگی‌های صوری کاشی‌کاری محراب

حرم امام رضا(ع) گفته است و علاوه بر بیان ویژگی و کیفیت‌های صوری کاشی‌های محراب، رویکردی به نوع ساخت و تاریخ‌شناسی دارد. در دایره‌المعارف هنر و ادبیات- برگرفته از دایره‌المعارف اونیور سالیس^{۲۵} در بخش مربوط به آرابسک، منشاء طرح‌های اسلیمی بر روی کاشی و سفالها بیان شده است. عبدالله قوچانی در کتاب کاشی‌های زرین‌فام به بررسی متن و نوشتار روی کاشی‌های حرم امام رضا(ع) پرداخته است. در این کتاب ۳۵۲ قطعه از کاشی‌های موجود در آستان‌قدس رضوی، معرفی شده است که به طور عمده متعلق به قرن هفتم قمری است. مقاله‌ای نیز در این باب، به بررسی تاریخی کاشی‌ها پرداخته است که به نوشته محمدتقی ایمان‌پور و زهیر صیامیان گرجی در مجله «مطالعات تاریخ اسلام» بهار ۱۳۸۹، شماره ۴، درباره کاشی‌های کتیبه‌ای سنجری در حرم رضوی، تبیین شده است. تحقیقات در خصوص کاشی‌کاری حرم امام رضا(ع)، بررسی تاریخی و سبک‌شناختی کتیبه‌ها و کاشی‌های زرین‌فام است. با توجه به مطالعات متأخر که در راستای موضوع مقاله پیش‌رو انجام شده است، می‌توان گفت دو وجه تمایز مهم تحقیق حاضر، نوع روش تحلیل و استفاده از یک الگوی ثابت و مستحکم از لحاظ نظری در بررسی نشانه‌شناختی و به‌کارگیری آن در شناخت نشانه‌های تصویری کاشی‌های ازاره و نیز پرداختن به تجزیه و تحلیل نقوش تصویری کاشی‌های ازاره حرم امام رضا(ع) است.

تعاریف و مبانی نظری تحقیق:

کاشی:

نخستین سفالینه‌ها به صورت صفحه‌های روکش‌دار، مربوط به تمدن‌های خاورمیانه- بابل و ایران باستان در هزاره اول قبل از میلاد است. کاشی به صفحه‌های روکش‌دار با تزینات میناکاری اطلاق می‌شود که نخست کوزه‌گران مسلمان در شهر سامره (عراق) در قرن نهم به‌کار بردند و واژه کاشی منقوش برای این آثار به‌کار می‌رفت. سپس این شیوه در بین‌النهرین و ایران تا تونس رواج یافت. کاشی که خاستگاه آن کشورهای اسلامی است، در غرب از قرن دهم در اسپانیا رایج شد و با واژه شناخته شد(سالیس، ۱۳۸۵:۲۱۶). « آتولخو»^{۲۶}، مشتق از واژه اسپانیایی «آتول»^{۲۷} به معنای آبی کاشی به سفال‌های لعابی اطلاق می‌شود که مراکز مهم آن شهر ری و کاشان بود(پوپ، ۱۳۸۹:۱۰۵). به طور کلی سه نوع عمده کاشی وجود دارد: کاشی‌های محراب، کاشی حاشیه‌ای کتیبه‌ای، کاشی ستاره‌ای و صلیبی شکل(واتسون، ۱۳۹۰:۱۶۵).

کاشی‌های ازاره:

ازاره در لغت به معنای پایه ستون یا ته ستون است. به عبارت دیگر بخش پایینی ستون‌های بنا را می‌گویند. کاشی‌های ازاره اغلب با تزیین زرین‌فام ساخته می‌شوند. «رنگ‌های آبی تیره (کبالت) و فیروزه‌ای به‌طور غالب به‌کار می‌رود. برخی از کاشی‌های ازاره که دارای حاشیه است از متونی با مضمون مذهبی یا غیرمذهبی برخوردار است»(برند۱۳۸۳:۱۲۶:۲۸). ستاره و صلیب (چلیپا) و هشت ضلعی‌ها، اشکال به‌کاررفته در این کاشی‌هاست. به طور تقریبی طول ضلع هر کاشی ۷/۵سانتی‌متر و ارتفاع آن به ۱۰سانتی‌متر می‌رسد و کمتر از یک چهارم ارتفاع کتیبه‌های قرآنی است (واتسون، ۱۳۹۰:۲۱). کاشی‌های ازاره با نقش مایه‌هایی برگرفته از طبیعت و به صورت متحداملرکز است. تصاویر گیاهی چهارپر و هشت پر در وسط و نقوشی کوچک‌تر در پس‌زمینه کاشی دیده می‌شود. تقارن از ویژگی‌های غالب در کاشی‌های ازاره است. برخی از این کاشی‌ها دارای یک حاشیه متن و بعضی از آنها از دو حاشیه با خطوط کوفی تشکیل شده است. رنگ‌های به کار رفته در این کاشی‌ها یا به طور کلی، فیروزه‌ای است یا تنها پس‌زمینه آن رنگ قهوه‌ای آکر یا طلایی را دارد.

نشانه‌شناسی:

از دهه ۱۹۵۰ به این سو، نشانه‌شناسی همچون روش پژوهش به ویژه در قلمرو شناخت دلالت‌ها و ادراک ارتباط‌ها به‌کار رفته است (احمدی، ۱۳۹۲: ۶). اصطلاح «سمیوسیس»^{۲۸} نخستین بار توسط پیرس به‌کار گرفته شد و آن را پژوهش نسبت میان نشانه، مورد تأویلی و موضوع دانست. در سال ۱۹۱۴ اصطلاح «سمیوتیک»^{۲۹} به معنای نشانه‌شناسی استفاده شد. نشانه‌شناسی، آن طور که پیرس به‌کار برد، دانش بررسی تمامی پدیدارهای فرهنگی است که به نظام‌های نشانه‌شناسیک تعلق داشته باشد (همان: ۷). سوسور در سال ۱۹۱۰، واژه «سمیولوژی» را که از واژه یونانی «سمیون»^{۳۱} گرفته شده برای علم نشانه‌شناسی به‌کار برد. به عقیده سوسور، نشانه‌شناسی، علمی است که در زمینه نظام‌های قراردادی ارتباط، کارایی دارد. نشانه شناسی، روش راهگشای شناخت معنا یا معناهای یک اثر تصویری یا کلامی است(همان: ۹).

نشانه:

نشانه چیزی است که در چهارچوبی خاص به عنوانی خاص، نشانه چیز دیگری باشد. به عبارتی دیگر، به چیزی غیر از خود دلالت کند. چنان که یک نشانه تصویری در یک اثر می‌تواند تنها به یک چیز یا به چند چیز دلالت داشته باشد. یک نشانه نسبت دال و مدلول را شامل می‌شود. کشف این ارتباط، باعث رسیدن به معنا یا معناهای تصویر می‌شود. معنای نشانه‌ها در نشانه‌شناسی می‌تواند یک مورد تأویلی و برداشت ذهنی و یا امری قراردادی باشد.

نشانه‌های تصویری:

نشانه‌های تصویری در یک اثر را می‌توان نظام بیان زیبایی‌شناسیک دانست. نسبت همنشینی این نشانه‌ها و عناصر تصویری می‌تواند تجریدی باشد یا فیگوراتیو که در این حالت چیزی توصیف یا روایت می‌شود. در صورتی که نسبت همنشینی عناصر تصویری، تجریدی یا انتزاعی باشد دارای دلالت ضمنی یا غیرمستقیم است. معنای هر اثر تصویری و اجزای آن با نظام نسبت‌های درونی نشانه‌ها دانسته می‌شود. یک اثر تصویری از نشانه‌ها و عناصر بسیاری تشکیل می‌شود. در هر اثر رمزگانی وجود دارد که به سه دسته رمزگان فرهنگی، رمزگان زیبایی‌شناسیک و رمزگان ویژه هر هنرمند تقسیم می‌شود (احمدی، ۱۳۹۲:۷۴). در این میان رمزگان زیبایی‌شناسیک از مؤلفه‌های مورد بررسی در این پژوهش است که به تعریف آن می‌پردازیم.

رمزگان زیبایی‌شناسیک:

واژه رمز اولین‌بار از سوی فردینان دو سوسور مطرح شد. او واژه رمز را مترادف زبان به‌کار برد. رمز در معنای کل آن در حوزه نشانه‌ها قرار می‌گیرد(محمودی، ۱۳۸۶:۹۸). رمزگان زیبایی‌شناسیک، نظام زبان سمبلیک نشانه‌های تصویری هستند. هر تصویر مفاهیم سمبلیک و رمزگان در خود دارد. رمزگان زیبایی‌شناسیک از ویژگی‌های فنی تصاویر، شکل می‌گیرد. ویژگی‌هایی شامل شباهت‌ها و تفاوت‌ها، رنگ‌ها، ساختارهای شکلی و واژگان نوشتاری یا متن که می‌تواند همچون عناصر تزینی و تصویری، عمل کند(احمدی، ۱۳۹۲:۷۵). رمزگان زیبایی‌شناسیک اثر در یک دوره یا مقطع تاریخی با رمزگان و مفاهیم دوره تاریخی دیگر می‌تواند متفاوت باشد. همان‌طور که در بررسی رمزگان فرهنگی نیز چنین است. در این متن مقصود، نشانه‌های تصویری و رمزگان آن در آثار کاشی‌کاری

مربوط به دوره اسلامی است. قرینگی، تجرید و انتزاع، بی‌زمانی، غیر مادی بودن، تناسب و نظم، توازن، وحدت و رنگ از مفاهیم و ویژگی‌های ساختاری موردتوجه در زیبایی‌شناسی کاشی‌های دوره اسلامی است (خرزائی، ۱۳۸۲: ۲۲۷). این مفاهیم می‌تواند در هر یک از آثار و در هر دوره شباهت‌ها و تفاوت‌هایی داشته باشد؛ تفاوت‌هایی بس ظریف در ویژگی ساختاری و شکلی. هر نشانه تصویری به یک یا چند رمزگان دلالت دارد. همچون تصویر خورشید یا طاووس به عنوان یک نشانه تصویری بر روی بنایی در دوره اسلامی یا تصویری از نقوش هندسی و تکرار آن در حاشیه کتیبه‌ها.

بررسی کاشی‌های منتخب:

به دلیل تعداد بسیار زیاد نمونه‌های کاشی‌ها و شباهت آنها از لحاظ تصاویر و نقوش، کاشی‌هایی انتخاب شد که از نظر عناصر تصویری، ساختاری متنوع و متفاوت داشته باشد اما به‌طور کلی میان ساختار، شکل و عناصر تصویری به‌کار رفته در کاشی‌های ازاره، شباهت زیاد است. برخی از این نمونه‌ها مربوط به دوره ایلخانی و یا قبل از آن و بعضی از دوره صفوی است. البته لازم به گفتن است که در بررسی کاشی‌ها، دوره و مقطع تاریخی آنها مدنظر نیست. تحلیل براساس دلالت معنایی، روش نشانه‌شناختی و بررسی و مقایسه ویژگی ساختاری و شکلی، از مؤلفه‌هایی هستند که به آنها پرداخته می‌شود. کاشی‌هایی که مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند شامل ۸ نمونه از کاشی‌های ازاره بوده که چهار عدد از آنها با ساختار هندسی هشت ضلعی و چهار عدد نیز با ساختار هندسی هشت‌پر است.

تجزیه و تحلیل اطلاعات:

تحلیل یافته‌ها و اطلاعات در این تحقیق، در چهار جدول تنظیم و دسته‌بندی شده است. بدین صورت که جداول شماره ۱ و ۲، رابطه دال و مدلول و معنای نشانه‌های تصویری در آثار را بیان می‌کند. در هر اثر، دلالت‌های معنایی مشترک و متعدد میان یک دوره تاریخی و دوره‌ای دیگر است. در تحلیل معنای نشانه‌های تصویری سعی شده است مفاهیم محسوس در کاشی‌کاری دوره اسلامی بیان شود. به دلیل وجه اشتراک و شباهت در کاشی‌های هشت ضلعی و هشت پر، از تکرار برخی از نشانه‌های تصویری در جدول شماره ۲، خودداری شده است. در جدول شماره ۳، نشانه‌های تصویری براساس نظریه پیرس در دسته‌بندی انواع نشانه‌ها، تبیین شده است. موضوع یا اثر تصویری، نوع نشانه و مورد تأویلی، متغیرهای بررسی شده در این قسمت هستند. علاوه بر این، تعداد نشانه‌ها در هر یک از گروه شمایی و نمادین، با در نظر داشتن نوع کاشی‌ها در نموداری جداگانه در همین بخش بررسی می‌شوند. در جدول شماره ۴، به تجزیه و تحلیل ساختار کاشی‌های ازاره پرداخته شده است که شامل چهار نمونه کاشی با ساختار هندسی هشت ضلعی و چهار نمونه با ساختار هندسی ستاره هشت پر است. به دلیل قدمت طولانی نمونه کاشی‌ها و واضح نبودن تمام جزئیات نقوش، اجرایی جداگانه از روی نمونه‌ها انجام شد تا بررسی تصاویر و معنای استنباط شده از آنها واضح و دقیق باشد.

طرح واژه ۱. تجزیه و تحلیل نشانه‌های تصویری کاشی براساس رابطه دال و مدلول

نمونه موردی: کاشی‌های ازاره هشت ضلعی				
تصویر اثر	نشانه تصویری	دال	مدلول	دلالت معنایی
		شمسه	خورشید	نور - آگاهی
		گل هشت پر	طبیعت	نوزایی - فرخندگی
		گل هشت پر	عدد هشت	هشت بهشت - هشت درب بهشت ۸ رکن عرش الهی
		نقش چراغ دان	چراغ - چراغ دان	روشنایی - منبع نور
		نگاره‌های اسلمی	طبیعت	بویایی آفرینش و جهان
		مارپیچ‌های بالارونده		گردش نظم و حرکت در جهان
		نقش سرو	درخت سرو	آزادی و آزادگی
		گل چهار پر	طبیعت	نوزایی - فرخندگی
		گل چهار پر	عدد چهار	چهار عنصر آفرینش (آب، آتش، باد، خاک)
		نقش ده گل اسلمی	عدد ده	ده مرتبه سلوک
		خطوط مدور - دایره	حرکت و تولد در طبیعت	
		ستاره شش پر	دو مثلث متساوی الاضلاع	عنصر مونت و مذکر یکی شدن جسم و روح ارتباط انسان و خداوند
		گل آتار	برسم (درخت آتار)	زادن - باروری و فراوانی
		گنبد	دایره	آسمان
		په چغه مقارن	سرو خمیده	فروتنی و تواضع
		په چغه مقارن	نقارن - قرینگی	برابری - عهد فردیت گزایی
		په چغه مقارن		توانایی عقل جسمانی و روح در رشد

طرحواره ۲. تجزیه و تحلیل نشانه های تصویری کاشی براساس رابطه دال و مدلول

نمونه موردی: کاشی های ازاره هشت پر				
تصویر اثر	نشانه تصویری	دال	مدلول	دلالت معنایی
		شمسه	خورشید	تور- آگاهی الهییت و وحدانیت
		گل هفت پر	گل لوتوس	تجلی جهان هستی
		گل نیلوفر	عدد هفت	هفت مرتبه سلوک عرفانی هفت آسمان
		گل نیلوفر	نیلوفر آبی (گل آب زاد)	گل زندگی - گل آفرینش
		برگ چنار	درخت چنار	شنا و باروری درخت مراد یا آرزو
		نقش سرو ختایی	درخت سرو (کاج)	آزادی و آزادی
		گل هشت پر	گل نیلوفر (Lotus)	گل زندگی - گل آفرینش
		مرکزیت و عزت آسمی بودن	اصل ماهیت هنر اسلامی	مطلق بودن خداوند مطلق بودن ذات الهی
		شمسه	خورشید	تور- آگاهی الهییت و وحدانیت
		پند چند های مقارن	سرو خمیده	فروتنی و تواضع
		نقارن	نقارن	یوایی - ضد فردیت گرایی تولایی عقل جسمانی و روح در شده

طرحواره ۳. تجزیه و تحلیل نشانه های تصویری کاشی براساس نوع نشانه (طبق نظریه نشانه شناختی پیرس)

کاشی های هشت ضلعی			کاشی های هشت پر		
نام اثر	نوع نشانه	نشانه تصویری	نام اثر	نوع نشانه	نشانه تصویری
خورشید	نمادین		خورشید	نمادین	
چراغ - چراغ دان	شعایی		گل هفت پر (گل لوتوس)	نمادین	
فرم گیاهان در طبیعت	شعایی		گل نیلوفر	شعایی	
درخت سرو (کاج)	شعایی / نمادین		برگ چنار	شعایی	
ستاره	نمادین		درخت سرو (کاج)	شعایی / نمادین	
خورشید	نمادین		گل هشت پر (گل نیلوفر Lotus)	نمادین	
فرم گیاهان در طبیعت	شعایی		خورشید	نمادین	
ستاره	نمادین		سرو خمیده	شعایی / نمادین	
گل انار	شعایی				
گنبد	شعایی				
سرو خمیده	شعایی / نمادین				

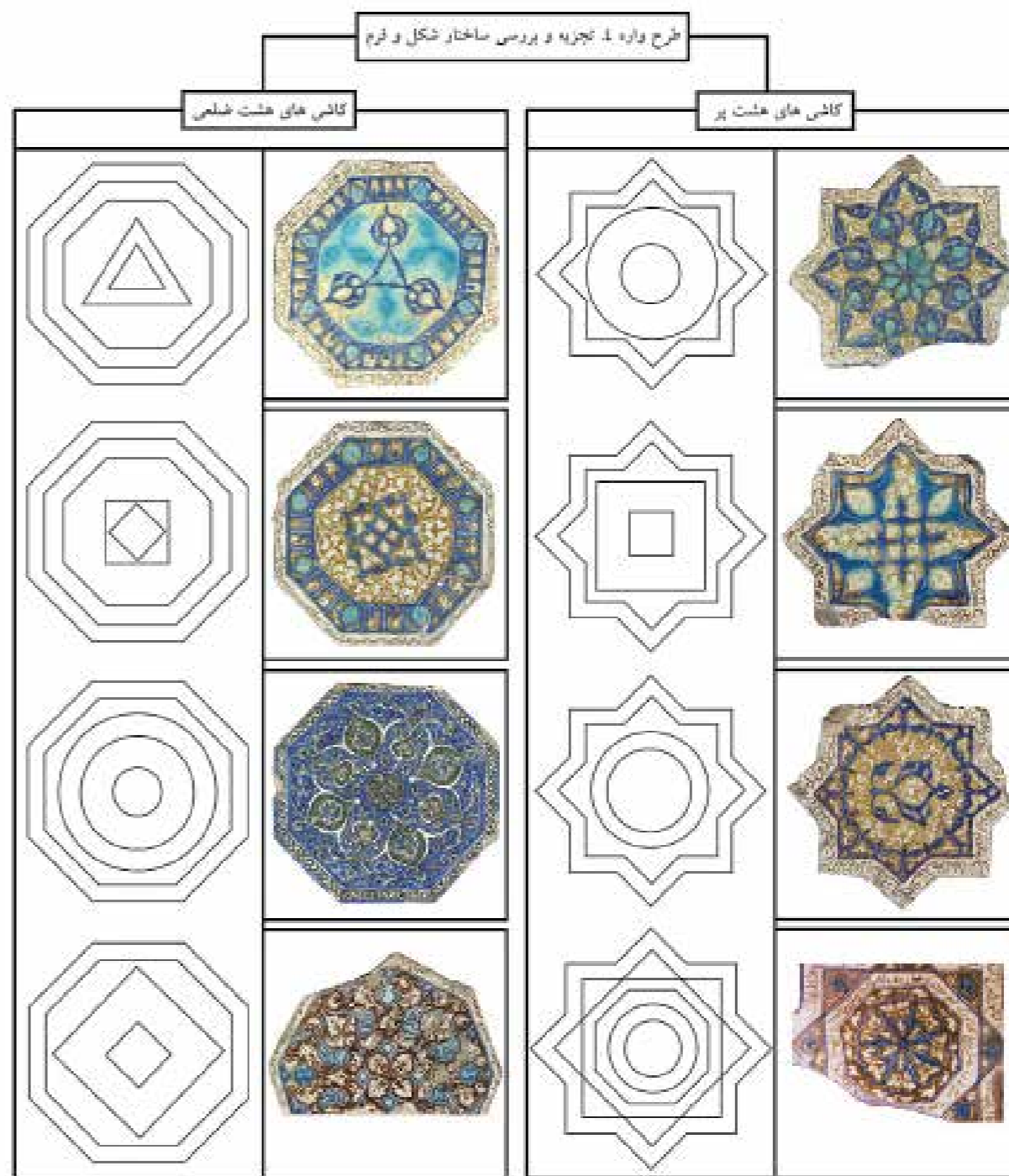
کاشی های هشت ضلعی	کاشی های هشت پر
●●	●●●●
●●●●	●●●●
●●	●●

شد که این موارد جزو ویژگی‌های فنی تصاویر است. در بررسی رمزگان زیبایی‌شناسیک و مفاهیم سمبلیک ساختار دایره و مربع می‌توان به این نتیجه رسید که در شکل نمادین، دایره نماد آسمان و الوهیت و مربع نماد پایداری، ایستایی و تعادل است. به‌طورکلی می‌توان معنای غنی و همچنین تنوع، نظم، تقارن و تعادل را در عناصر تصویری کاشی‌های نفیس حرم امام رضا(ع)، مشاهده کرد که خود درخور توجه هستند.

نتیجه‌گیری:

با مطالعه و بررسی نشانه‌های تصویری در نمونه‌های کاشی ازاره، می‌توان به این نتیجه رسید که وجه اشتراک میان نوع نقوش و مفاهیم کلی آن بسیار است. اما تفاوت در ساختار شکل و فرم دیده می‌شود. نشانه‌های تصویری همچون شمسه، ستاره هشت‌پر و چهارپر، گل هشت‌پر، اسلیمی‌ها، نگاره‌های ختایی، سروهای متقارن و ساختارهای هندسی مدور و مربعی‌شکل در فرم‌ها و صورت‌های گوناگون در کاشی‌های ازاره استفاده شده است. به نظر می‌رسد تقارن و تکرار جزو جدا نشدنی در آنهاست. نشانه تصویری که به‌طور غالب در این کاشی‌ها مشاهده می‌شود شمسه‌های هشت‌پر و چهار‌پر هستند. در عین تفاوت شکلی و صوری اما استفاده از یک یا چند الگوی ثابت در ایجاد طرح و نقش کاشی‌ها، با تجزیه و تحلیل روی جزئیات تصاویر مشخص شده است که نشانه تصویری موجود چیست و بر چه معنا و مفهومی دلالت دارد. نشانه‌های تصویری در کاشی‌های ازاره شامل دو نوع هستند: نمادین و شمایی. به نظر می‌رسد برخی از نشانه‌های تصویری، هر دو نوع شمایی و نمادین هستند. در تجزیه و تحلیل نشانه‌های مورد نظر می‌توان به این نتیجه رسید که مورد تأویلی، خود یک نشانه است که این نسبت می‌تواند تا بی‌نهایت ادامه یابد. چرا که مورد تأویلی خود نماد چیز دیگری است و به معنایی ضمنی دلالت دارد. همان‌طور که در این تحقیق، تصویر یا نقشی که می‌تواند شباهت به یک گنبد داشته باشد در دسته نشانه‌های شمایی قرار می‌گیرد و گنبد (مورد تأویلی) نماد آسمان است. همچنین در دیگر نشانه‌های تصویری، این نسبت می‌تواند باشد. در نشانه‌هایی که در دسته نمادین هستند رابطه دال و مدلول با قراردادی تعیین می‌شوند و این قرارداد می‌تواند استوار به گونه‌ای همانندی شمایی باشد. همان‌طور که گل هشت‌پر در نشانه‌های تصویری کاشی‌ها، به گل نیلوفر یا لوتوس می‌تواند نسبت داده شود. نسبت گل هشت‌پر به گل نیلوفر یا لوتوس، نمادین و قراردادی است اما براساس یک شباهت و همانندی در نظر گرفته می‌شود. نکته‌ای دیگر که در این تحقیق مشخص شد ساختار شکل و فرم کاشی‌ها بود اما نه از لحاظ ترکیب‌بندی و تناسب هندسه ساختار، بلکه از نظر ساختار صوری و شکلی. به نظر می‌رسد به‌طور غالب، بیشتر نمونه‌ها دارای ساختار دایره و مربع در مرکز هستند. در برخی از نمونه‌های کاشی، یک حاشیه و در بعضی از آنها دو حاشیه مشاهده

پی نوشت:

منابع:

۱. ایهام پوپ، آرتور (۱۳۸۹). شاهکارهای هنر ایران. ترجمه پرویز ناتل خانلری. چاپ پنجم. تهران. علمی و فرهنگی.
۲. احمدی، بابک (۱۳۹۲). از نشانه‌های تصویری تا متن، به‌سوی نشانه‌شناسی ارتباط دیداری. چاپ سیزدهم. تهران. مرکز.
۳. بزند، باربارا (۱۳۸۳). هنر اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. چاپ اول. تهران. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۴. حسینی، سیده هاشم و حسین فراشی ابرقویی (۱۳۹۳). «تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزیینات مسجد جامع یزد». نگره. سال نهم، ش. ۲۹.
۵. خزائی، محمد (۱۳۸۲). مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی. چاپ اول. تهران. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۶. سالیس، اونیور (۱۳۸۵). دایره‌المعارف هنر و ادبیات. ترجمه رضا سیدحسینی و مهشید نونهالی. چاپ اول. تهران. مرکز مطالعات و تحقیقات هنری وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۷. ضابطی جهرمی، احمد (۱۳۸۹). پژوهش‌هایی در شناخت هنر ایران. چاپ اول. تهران. نی.
۸. محمودی، فتانه (۱۳۸۶). «از متن تا تصویر: زیبایی‌شناسی نشانه‌های تصویری». هنرهای زیبا، سال هشتم، ش. ۳۲.
۹. مکنب، مگی (۱۳۹۲). طراحی با الگوهای طبیعی. ترجمه سارا سادات تجاره. چاپ اول. تهران. فرهنگسرای میردشتی.
۱۰. نجیب اوغلو، گل‌رو (۱۳۷۹). هندسه و تزیین در معماری اسلامی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. چاپ اول. تهران. روزنه.
۱۱. واتسون، الیور. (۱۳۹۰). سفال زرین‌فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری. چاپ دوم. تهران. سروش.

منابع اینترنتی:

۱. (بازیابی شده در تاریخ ۲۹ خرداد ۱۳۹۴) www.aqr.ir پورتال جامع گنجینه موزه آستان قدس رضوی.

مأخذ تصاویر:

۱. گنجینه موزه آستان قدس رضوی. ۱۳۹۳.

- 1 . Charles Sanders Peirce
- 2 . Design and color in Islamic architecture
- 3 . Sonia p.seherr - Thoss
- 4 . Islamic architecture and its decoration
- 5 . Derek Hill
- 6 . Oleg Grabar
- 7 . Arabic Geometrical pattern and design
- 8 . The world of Islam festival,1976
- 9 . The Islam encyclopedia
- 10 . The Arabesque
- 11 . Louis Massignon
- 12 . Georges Marcais
- 13 . Atomism
- 14 . Sacred Art in East ssure
- 15 . Islamic patterns : An analytical and cosmological approach
- 16 . Keith Critchlow
- 17 . Pattern in Islamic Art
- 18 . David Wade
- 19 . Stuart Durant
- 20 . Mellon lectures
- 21 . The mediation of Ornament
- 22 . Oliver Watson
- 23 . Arthur Upham Pope
- 24 . Masterpieces of Persian Art
- 25 . Encyclopedia Univer Salis
- 26 . Azulejo
- 27 . Azul
- 28 . Barbara Brend
- 29 . Semiosis
- 30 . Semiotics
- 31 . Semion